

УДК 159.922

ОСТАПЕНКО Андрій Олександрович

*доктор педагогічних наук, професор Кубанського державного університету
та Єкатеринодарської духовної семінарії, (м. Краснодар)*

ПРОЦЕСИ РОЗВИТКУ І ТИПИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ

Нотатки на полях статті В. І. Слободчикова «Теорія і діагностика розвитку в контексті психологічної антропології»

Автор аналізує опубліковану вище статтю В.І. Слободчикова, уточнюючи запропоновану термінологію і розбираючи співвідношення процесів дозрівання, формування, становлення і перетворення. Запропоновано модель поєднання цих процесів, що становлять розвиток. На основі цієї моделі і запропонованого В.І. Слободчикова визначення діагностики викладена авторська типологія видів педагогічної діагностики.

Ключові слова: *розвиток, структура розвитку, вертикаль розвитку, обрій розвитку, дозрівання, формування, становлення, типи педагогічної діагностики.*

У третьому томі «Основ психологічної антропології» Є.І. Ісаєв і В.І. Слободчиков виділяють три логіки розвитку суб'єктивної реальності: *по сутності природи* (дозрівання), *по сутності соціуму* (формування) і *по сутності людини* (саморозвиток) [3, с.173]. Такий логічний хід є розумним і продуктивним як для опису сутності процесів, так і для опису їхньої ієрархії.

У аналізованій статті В.І. Слободчиков уточнює ці три логіки і доповнює їх іншими термінами: «Відповідно, категорія "розвиток" повинна одночасно утримувати та поєднувати в собі три досить самостійних процеси: **становлення** як дозрівання і зростання; **формування** як двоєдиний процес формоутворення суб'єктності та морфогенезу в культурі; **перетворення** як саморозвиток і зміна основного життєвого вектора» [9, с. 11]. Змістовно це теж не викликає питань, тоді як про точність і коректність використання термінів можна посперечатися.

Двома абзацами вище В.І. Слободчиков пише, що «розвиток для людини – це причина, мета і цінність, а іноді – і сенс її життя. У найзагальнішому вигляді цю особливу реальність, в якій можливий вихід у режим саморозвитку, якраз і слід позначити як *духовну реальність*» [9, с.11]. Підкреслимо, що саморозвиток він пов'язує з духовною реальністю людини, а «становлення як дозрівання» – з природною. Ось у цьому місці я й засумнівався. Мене насторожив відрив поняття *становлення* від *духовної реальності*.

Якось, намагаючись пояснити самому собі (та й не тільки) відмінність між духовною і душевною реальностями, я почав приміряти до іменників *дух* і *душа* прикметники *високий* і *широкий*. Цілком очевидно, що *високий* стикується зі словом *дух*, а *широкий* – зі словом *душа*. *Високий дух* і *широка душа* слух не різуть, тоді як *широкий дух* і *висока душа* якось не звучить. Зауважимо, що у слові *високий* метафорично присутня *вертикаль* (спрямованість вгору), а у слові *широкий* – *обрій*, *горизонт* (спрямованість вшир). Спрямованість угору (вертикаль) – одновекторна, а спрямованість вшир (обрій) – багатовекторна.

Звертаю увагу на те, що в іменнику *становлення*, однокорінному дієслову *ставати*, *вставати*, *стояти*, як раз і є присутня *вертикаль* (лежав → встав). У російській мові похідні від дієслова *стоять* дієприкметники *стоящий* і прикметник *стóящий* підкреслюють наявність односпрямованої *вертикалі*. Звернемося тепер до етимології слова «розвиток». Іменник *розвиток* означає дію за дієсловом *розвинути*, *розвивати*, де префікс *роз-* означає «розподіл, роз'єднання, дія в різних напрямках» [8, с.174], а спільнослов'янське *-вить* (рос. *вить*; укр. *вити*; білор. *віць*; польск. *wić*; серб. *віти*; болг. *вия* від санскр. *vuáyati*) [11, с.170] означає «плести, крутити, ткати, в'язати». Чергування *-віт-*, *-віт-*, *-вѣт-* породжує гніздо однокорінних слів *вѣтвь*, *вѣнік*, *вѣнец*, *вѣтер* [10, с. 29]. За словником В.І. Даля «*розвивати*, протилежн. звивати, завивати; розгортати, розкручувати, розплітати, розпускати». Етимологічно слово *розвиток* найбільше відповідає

багатовекторності і різнонаправленості *обрію, горизонту*. Ризикну припустити, що *вертикаль* більш відповідає духовній реальності, а *обрій, горизонт* – *душевній*. І тоді слід вести мову про *духовне становлення і душевний* (розумовий, вольовий, емоційний, etc.) *розвиток*. Очевидно, *душевний розвиток* і відповідатиме процесам дозрівання (зростання) і формування.

Метафоричність роздумів про *вертикаль* і *обрій* спробую уявити візуально, пам'ятаючи, згадуючи В.П. Зінченка, що «успіхи в розвитку органічної хімії, атомної фізики, генетики в ХХ столітті зобов'язані візуальному мисленню дослідників, що породили образи бензольного кільця, планетарної моделі атома, подвійної спіралі генетичного коду» [2, с. 157].

Але для початку ще одна цитата зі схемою. В особистому листі від 4 травня 2001 року протоієрей Євген Шестун¹ колись мені писав: «Становлення людини не можна відривати від розвитку. <...> Слід говорити про духовне становлення в процесі розвитку». І нижче накреслив просту схему (рис. 1).

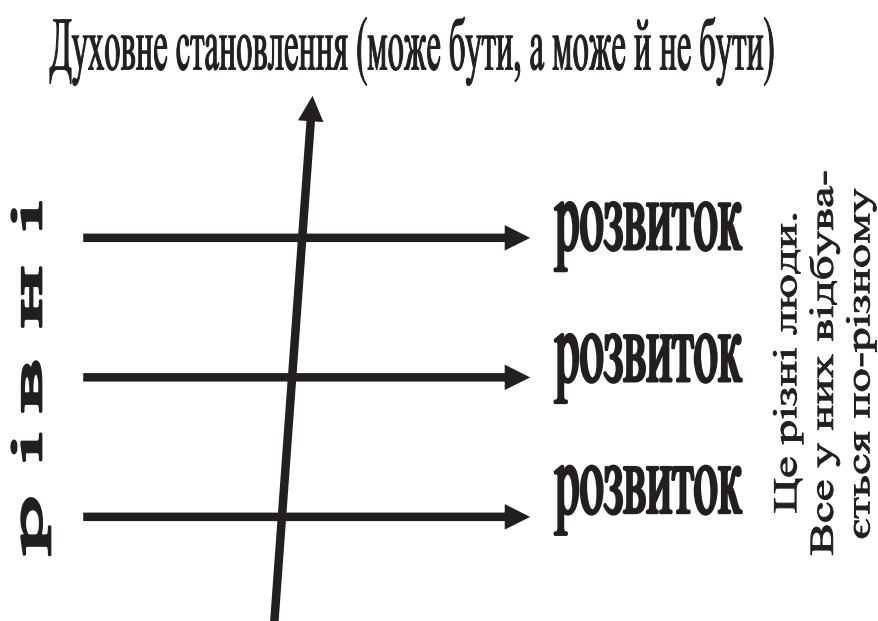

Рис. 1. Схема протоієрея Євгена Шестуна

¹ Нині доктор педагогічних наук, архімандрит Георгій (Шестун).

Погодимося з ним, що поняття *розвиток* ширше поняття *становлення* і включає його. Тим більше, що і В.І. Слободчиков стверджує те ж саме, але трактує інакше.

А ось тепер ризикну презентувати свою візуальну модель антропологічного співвідношення процесів *росту* (дозрівання), *формування*, *становлення* у їхньому єднанні (рис. 2).

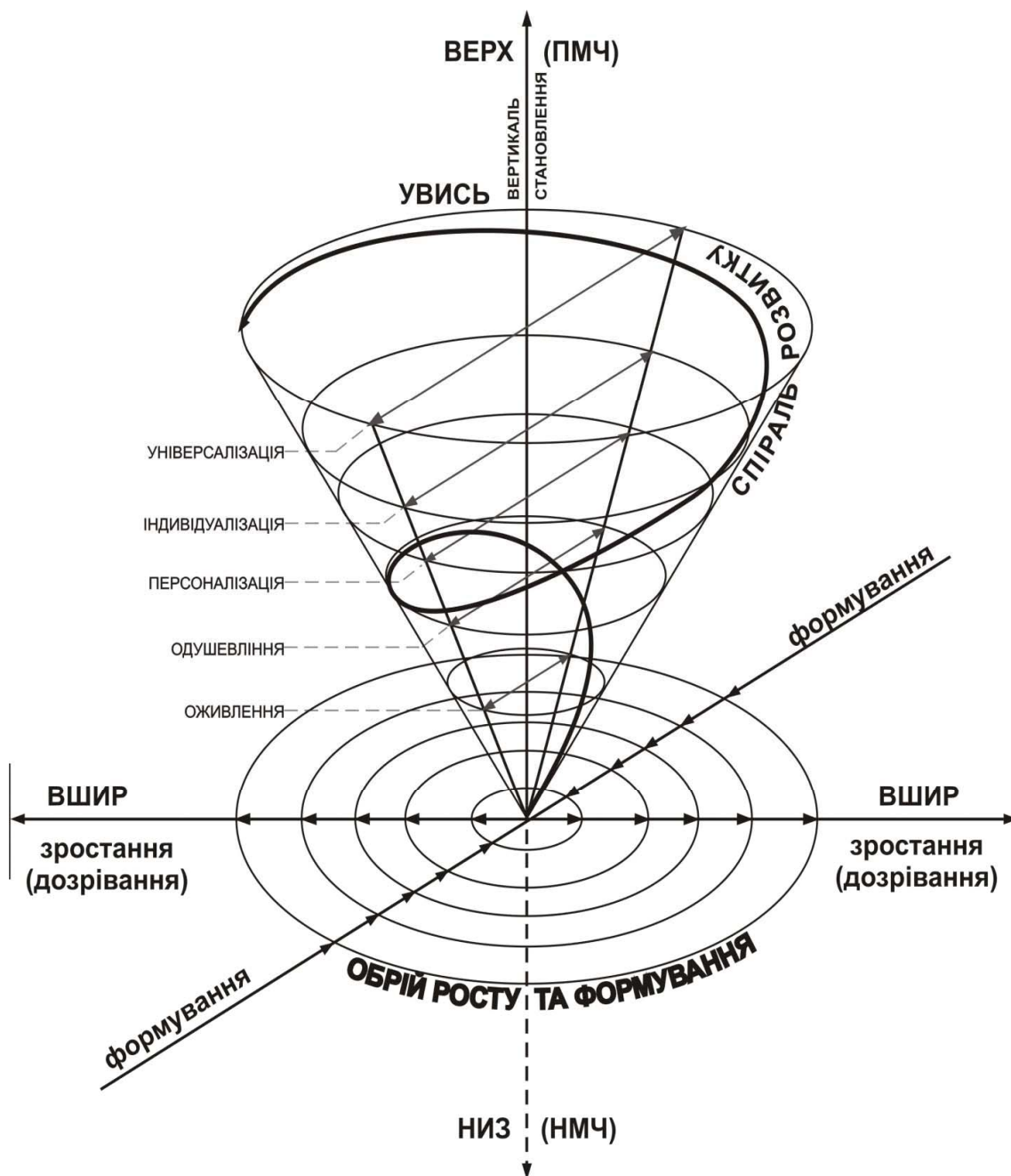

Рис. 2. Модель співвідношення процесів дозрівання (зростання), становлення і розвитку

Найбільш точно і глибоко визначив та описав поняття *розвиток*, на мій погляд, К.М. Леонтьєв у книзі «Візантизм і слов'янство». «Ідея ж *розвитку* власне відповідає... деякому складному процесу і, зауважимо, *нерідко зовсім протилежному процесу поширення, розлиття*, процесу начебто ворожому цьому останньому процесу.

Приглядаючись ближче до явищ органічного життя, зі спостережень якої саме виникла ця ідея розвитку, ми бачимо, що процес розвитку в цьому органічному житті значить ось що:

поступове сходження від простого до складного, поступова індивідуалізація, відокремлення, з одного боку, від навколишнього світу, а з іншого – від схожих та споріднених організмів, від усіх схожих та споріднених явищ;

поступовий хід від безбарвності, від простоти до оригінальності та складності;

поступове ускладнення елементів складових, збільшення багатства внутрішнього і в той же час поступове зміцнення єдності.

Тому вища точка розвитку не тільки в органічних тілах, а й взагалі в органічних явищах, є найвищим ступенем складності, *об'єднана такою внутрішньою деспотичною єдністю*» [4, с.74-75].

Спираючись на цей опис, прокоментую рис. 2. Вважаю, що *процесу поширення, розлиття* (у термінах К.М. Леонтьєва) якраз і відповідають процеси, названі В.І. Слободчиковим *дозріванням (ростом) і формуванням*. При цьому *дозрівання (зростання) – це внутрішній (іманентний) процес, а формування (як надання форми дозріваючому і зростаючому) – процес зовнішній*. На рис. 2 *поширення, розповсюдження (розлиття)* зображено у вигляді концентричних кіл, що багатовекторно розходяться *вшир* (обрій, горизонт росту). *Поширення, розповсюдження* (за К.М. Леонтьєвим) відповідає внутрішньому процесу *зростання, дозрівання* (за В.І. Слободчиковим). Зустрічний зовнішній процес *формування* оформляє внутрішній процес *зростання, росту*. *Зростання і зустрічне йому формування* забезпечують баланс розлиття **вшир**. А саме

«деспотична єдність» (за К.М. Леонтьєвим) утримує процес *духовного становлення*, спрямований **увись**.

Таким чином, **розвиток** – це одночасна *антиномічна єдність*, «незлитність і нероздільність» *розлиття вишир* через «збільшення багатства внутрішнього», забезпеченого горизонтальними *процесами зростання (росту), дозрівання і формування*. Ця єдність скріплює й утримує цілісність *устремління увись*, забезпеченого вертикальним *процесом духовного становлення*. Ця антиномічна єдність вертикального і горизонтального процесів породжує об'ємну спіраль розвитку, яка володіє повнотою і вибудовує зсередини антропологічну ліствицю сходження людини, щаблі якої, мабуть, і відповідають ступеням розвитку суб'єктивності (за В.І. Слободчиковим) – *оживленню, одушевленню, персоналізації, індивідуалізації та універсалізації*. Вважаю, що коректно вести мову *про зростання (дозрівання), формування та становлення в процесі розвитку*, де дозрівання і становлення не ототожнюються.

За В.І. Слободчиковим, «загальний лад руху процесу розвитку можна уявити таким чином: *від дозрівання передумов і умов становлення об'єкта розвитку – через формування інструментів авторизації самого перебігу процесу розвитку – до кардинального перетворення власної самості, до саморозвитку*». Логіка «*від → через → до*» передбачає послідовну зміну процесів, що, мабуть, не зовсім так. Мені здається, що більш коректним є вести мову про єдність і синхронність цих процесів, причому антиномічну єдність. Антиномізм (незлитність і нероздільність) присутня в *єдності внутрішнього процесу зростання (росту), дозрівання і зовнішньому процесі формування*, а також в єдності горизонтальних процесів *розлиття (зростання, дозрівання)* і вертикальному процесі *становлення*. Внутрішня стихійність *зростання (росту, дозрівання)* і зовнішня організованість *формування* знаходяться в Антиномічій єдності, що створює *обрій, горизонт зростання/формування*. Для того, щоб яблуна приносила добрі плоди, необхідно одночасно стимулювати *зростання*, поливаючи і удобрюючи, і *формувати крону*,

обрізаючи зайве. При цьому необхідний *розумний баланс* між поливом і обрізанням.

Процес, протилежний *становленню*, – це *падіння*. Становлення – це *сходження до високого*. Падіння – це *опускання до низького*. Зрозуміло, що вживаючи слова *низький* і *високий*, я веду мову про смисли. Смисли, як відомо, бувають *високі* (які підносять, підвищують, просвітляють) і *низькі* (які приземляють, затемнюють, опускають). І джерела цих смислів теж різні. Ось їх логічно на рис. 2 так і зобразити: високі з їхнім Єдиним Джерелом – зверху, а низькі з їх численними джерелами – внизу. Джерело зверху – це Бог, Абсолют, «позитивний метафізичний чинник (ПМЧ)» (термін А.А. Гостева), а джерела знизу – це «негативні метафізичні чинники (НМЧ)». «НМЧ-простори хоч і не мають самосутнісного буття, але все ж таки мають свої символи-інтерфейси в навколишній дійсності» [1, с. 64]. Людина, перебуваючи між високими і низькими джерелами смислів, *або дряпається* (а це важко) *вгору*, *або падає* (а це легко) *вниз*. Нагадаю того ж В.І. Слободчикова, про «становлення повної, цілісної людини; людини як суб'єкта власного життя, як особистості у зустрічі з Іншими, як індивідуальності перед обличчям Абсолютного Сенсу буття – перед Богом».

Питання відповідності та/або співвідношення понять *становлення* і *саморозвиток*, *становлення* і *перетворення* (точніше, *преображення*) вимагає окремого розгляду.

Типи педагогічної діагностики. У своїй статті для аналізу процесів розвитку В.І. Слободчиков закликає почати створювати систему діагностики: «Діагностика, у своєму прямому сенсі, і є головний інструмент визначення, як мінімум, границь між нормальним (або нормативним) і аномальним: у медицині, у педагогіці, в соціальній практиці, відповідно, і у психології. Однак становлення такої системи і донині так і не відбулося» [3, с.7].

В.І. Слободчиков точно визначає, що діагностика – це «головний інструмент визначення границь між...». А от яких кордонів, *між чим і чим?* Це потрібно уточнити. Для педагогіки

визначення «границь між нормальним і аномальним» буде недостатнім. Недостатнім буде і визначення самих границь. Педдіагностика повинна визначати ще й рівень відповідності (Δ-показник) між... (потрібне вписати).

Спробуємо зробити перший крок у напрямку створення абрису системи діагностики для педагогіки. Skorистаємося трьохрівневою (або трьохетапною) моделлю процесу розвитку В.І. Слободчикова: *дозрівання – формування – перетворення* (хоча мені здається, що точніше було б *дозрівання – формування – становлення*). Цим трьом рівням відповідатимуть **три типи педагогічної діагностики**.

1. Для внутрішнього процесу *дозрівання (зростання, росту)* дійсно дуже важливо вміти визначати *границі між нормальним і аномальним*. Таку діагностику логічно назвати **діагностикою нормативності**.

Визначення 1. *Діагностика нормативності – це інструмент визначення границь і рівня відповідності між нормальним і аномальним.*

При цьому слід пам'ятати, що антропологічний підхід стверджує, що «педагогічне поняття ”норма розвитку“ – це не характеристика середньостатистичного або середньогрупового рівня розвитку будь-якої здібності, а вказівка на можливості вищих досягнень для даного віку, для даного ступеня освіти. <...> Чи більш жорстко і точно: **норма – це не те середнє, що є, а те краще, що можливе в конкретному віці для конкретної дитини при відповідних умовах**» [3, с.15]. Саме таке розуміння норми і нормативності дозволить уникнути дивних медичних та девіантологічних (див., наприклад, праці Я.Й. Гілінського) теорій, що затверджують умовність як медичних, так і моральних норм, а в результаті множать девіації. Для цього необхідно додатково співвіднести поняття *норми* з опозицією *абсолютність/відносність*, інакше ми зав'язнемо в *моральному релятивізмі*, який не дозволяє проводити зрозумілі границі між добром і злом.

2. Для зовнішнього процесу *формування* необхідно виявляти відмінність (і різницю) між *передбачуваним*

(очікуваним) і реальним. Наприклад, реальний результат навченості учня не співпадає з передбачуваним (тобто з навчальною метою). Необхідно з'ясувати ступінь цієї відповідності (або невідповідності), що й повинно називатися *якістю навченості*. Але для цього, як мінімум, повинен бути ясно сформульований очікуваний результат (тобто ціль). Аналогічна картина з якістю вихованості. Та й у цілому з якістю освіти, мета якої як очікуваний результат так і не сформульована в жодному державному документі (в усякому разі у Росії). Цю частину педагогічної діагностики резонно назвати *діагностикою якості* (навченості, вихованості, компетентності і т.д.).

Визначення 2. *Діагностика якості* – це інструмент визначення границі та рівня відповідності між передбачуваним (очікуваним) і реальним (отриманим).

Очікуваний педагогічний результат, на мій погляд, має бути сформульований як певний антропологічний образ (модель) із визначеним комплексом новоутворень, а не як перелік тем зі змісту шкільного підручника, які треба засвоїти.

3. І, нарешті, для процесу *перетворення* (становлення, саморозвитку) необхідно виявляти різницю між можливим і досягнутим. Таку діагностику слід називати *діагностикою потенціалу*.

Визначення 3. *Діагностика потенціалу* – це інструмент визначення кордонів і рівня відповідності між можливим і досягнутим.

Ця діагностика повинна мати необхідні зразки досягнень і висот у всіх сферах людського буття – *свідомості, діяльності, спільності* (за В.І. Слободчиковим). Повинні бути вибудовані акмеологічні образи-максимуми *проникливості і прозорливості* у сфері **свідомості**, *майстерності та подвижництва* в сфері **діяльності**, *милосердя і жертовності* у сфері **спільності** (див. детальніше [6]).

4. Окрім трьох названих типів педагогічної діагностики, що відповідають процесам розвитку, необхідно вказати четвертий тип, пов'язаний із життєвою траєкторією кожної людини. Всяка

людина (школяр, студент) у процесі свого розвитку переходить із однієї освітньої системи в іншу і цю послідовність переходів називають *освітнім маршрутом* (термін Н.В. Кузьміної). Для визначення його можливої майбутньої успішності (чи неуспішності) в новій системі необхідна *діагностика готовності*.

Визначення 4. *Діагностика готовності* – це інструмент визначення границь і рівня відповідності між результатом у попередній освітній системі і початковими умовами наступної.

Діагностика готовності до переходу в нову освітню систему дозволить вибудовувати реальні освітні маршрути людини і моделювати варіативні системи освіти (див. детальніше [7]).

Зведемо міркування та визначення в таблицю 1.

Таблиця 1

Види розвитку та типи педагогічної діагностики

Тип процесу	Тип педагогічної діагностики	Визначення: <i>Діагностика ...</i> – це інструмент визначення границь і рівня відповідності...
дозрівання	діагностика нормативності	між нормальністю і аномальністю
формування	діагностика якості	між очікуваним і реальним
перетворення (становлення)	діагностика потенціалу	між можливим і досягнутим
перехід	діагностика готовності	між результатом у попередній освітній системі та початковими умовами наступної

Теорія розвитку, яку розробляє В. І. Слободчиков у контексті психологічної антропології, забезпечує гарні умови для створення на її базі стрункої системної спів-буттєвої і спів-образної теорії педагогічної діагностики, скромні нариси до якої і були подані в цій статті.

Замість висновків

Враховуючи кроскультурну місію цього перекладу з російської мови, можна висловити гіпотезу про певну прив'язку вказаних типів діагностики до інваріанту просторово-часових орієнтацій людини (на минуле, сьогодення та майбутнє) в багатовимірній теорії особистості українського психолога В.Ф. Моргуна (див. детальніше [5]), де **діагностика нормативності** – це відповідність сталим нормам *минулого*, **діагностика якості** – відповідність поточній динаміці актуального *сьогодення*, а **діагностика потенціалу** і **діагностика готовності** – відповідність між досягнутим і можливим у *майбутньому* (*ближньому*, коли йдеться про *готовність*, і *віддаленому майбутньому*, коли йдеться про *потенціал*).

Список використаних джерел

1. Гостев А.А. Психология и метафизика образной сферы человека / А.А. Гостев. – М. : Генезис, 2008.
2. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт / В.П. Зинченко. – М. : Языки славянских культур, 2010.
3. Исаев Е.И. Психология образования человека. Становление субъектности в образовательных процессах. Учебное пособие / Е.И. Исаев, В.И. Слободчиков. – М. : Изд-во ПСТГУ, 2013.
4. Леонтьев К.Н. Храм и Церковь / К.Н. Леонтьев. – М. : АСТ, 2003.
5. Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики: навч. посібн. для студ. вищ. навч. закладів / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. – К. : Видавничий дім «Слово», 2013. – 464 с.
6. Остапенко А.А. Антропологическая лестница образовательных целей: от законничества через благодатность ко спасению / А.А. Остапенко, А.В. Шувалов // Живая вода : научный альманах. – Вып. 1. Калуга : Калужский государственный институт модернизации образования, 2012. – С. 63–75.
7. Остапенко А.А., Янковская Н.А. Переход в новую образовательную систему: готовность и маршрут / А.А. Остапенко, Н.А. Янковская // Школьные технологии. – 2014. – № 1. – С. 48–52.
8. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка / А. Преображенский. – Т. 2. – М. : Тип. Лисснера и Совко, 1914.

9. Слободчиков В.И. Теория и диагностика развития в контексте психологической антропологии / В.И. Слободчиков // Психология обучения. – 2014. – № 1. – С. 4–34.

10. Шимкевич Ф. Корнеслов русского языка / Ф. Шимкевич. – Ч. 1. – СПб. : Императорская Академия наук, 1842.

11. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 2. В – Вяшчэль. Минск : Акадэмія навук БССР, 1980.

А.А. Остапенко

ПРОЦЕССЫ РАЗВИТИЯ И ТИПЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ

Автор анализирует ранее опубликованную статью В.И. Слободчикова по психологии развития, уточняя предложенную терминологию и разбирая соотношение процессов созревания, формирования, становления и преобразования. Предложена модель сочетания этих процессов, составляющих развитие. На основе этой модели и предложенного В.И. Слободчиковым определения диагностики предложена авторская типология видов педагогической диагностики.

Ключевые слова: *развитие, структура развития, вертикаль развития, горизонт развития, созревание, формирование, становление, типы педагогической диагностики.*

А.А. Ostapenko

THE PROCESS OF DEVELOPMENT AND TYPES OF PEDAGOGICAL DIAGNOSTICS

The author analyzes earlier published article “developmental psychology”, by V.I. Slobodchikov’s, specifying the offered terminology and discussing a correlation of processes of maturing, personality, character formation and transformation. Proposed model is a combination of these processes making development. In terms of this model and the definition of diagnostics offered by V.I. Slobodchikov the author’s typology of pedagogical diagnostics aspects.

Key words: *development, development structure, development vertical, development horizon, maturing, personality, character formation, types of pedagogical diagnostics.*

Надійшла до редакції 17.08.2014 р.